

LASZLÓ KLÁRA—RITÓOKNÉ ADAM MAGDA—SUSÁNSZKY EVA

Iskolai veszélyeztetettség és pályaszocializáció*

A megfelelő szocializációs minták hiányában bizonytalan, esetleges, könnyen megzavarható az adaptáció a felnőtt élet önálló feladataihoz, s ez érvényes a pályaválasztás és a pályaalakulás területére is.

A veszélyeztetett fiatalok általában kevésbé érettek a pályaválasztásra és kevésbé érettek a pályájukra, mint a károsító körülmények terhe nélkül felnövő hasonló korú társaik.

Munkánkban a veszélyeztetettséget mint previdiáns állapotot definiáljuk. Az ifjúkori pályaszocializáció lehetőségeit keressük a társadalmi beilleszkedés elősegítésében és a beilleszkedés zavarainak megelőzésében.

Az e témakört feltáró empirikus kutatásunk célja: az általános iskolában veszélyeztetettként nyilvántartott fiatalok pályaválasztási körülményeinek, pályára kerülésüknek, a pályaszocializációjukat segítő, illetve nehezítő szociológiai, pszichológiai tényezőknek a feltárása volt.

Feltevésünk szerint a jól megtalált pálya, illetve a későbbiekben a munkában való involváltság az emberi lét stabilitásának egyik fontos feltétele. Ezeknek ellenkezője pedig magában hordozza a pályaszocializáció kríziseinek, a deviancia felé való sodródásnak a veszélyét.

Feltehető, hogy a pályafejlődés folyamatának általános, de főleg korai zavarai gyakran vezetnek a későbbiekben beilleszkedési problémákhoz. Ezért a mechanizmusok feltárása és pontos leírása segítséget adhat a megelőzés és a reszocializáció lehetséges pszichológiai, pedagógiai, valamint a szociális gondozás hatáskörébe tartozó módszereinek kidolgozásához a veszélyeztetett fiatalokkal találkozó és foglalkozó intézmények számára.

Magyarországon a veszélyeztetettség nyilvántartása kettős: *oktatási intézményekben* és *gyámhatóságokon* történik. Mi most csak az előbbi nyilvántartás adataival foglalkozunk.

Jelenlegi gyermekvédelmi rendszerünkben a veszélyeztetett gyermekekkel és fiatalokkal foglalkozó intézmények egyike az általános iskola, amelyben kiugróan magas a veszélyeztetettként nyilvántartottak száma a többi közoktatási intézményhez képest.

Kutatásunkat 1984-ben olyan 18 éves fiatalok csoportjából vett mintán végeztük el, akiket három évvel azelőtt, az 1980/81-es tanévben az általános iskola 8. osztályában veszélyeztetettként tartottak nyilván.

A vizsgálatba csak budapesti fiatalok kerültek be.

A veszélyeztetett gyermekek aránya az 1983/84-es tanévben az általános iskolások között országosan az összes tanulók 5%-a volt. Ez az arány a budapesti általános iskolások körében 9,3%-os volt.

* A tanulmányban hivatkozott vizsgálat elvégzésére a Társadalmi beilleszkedési zavarok megelőzése kutatási főirány, valamint a 812. sz. MM (Állami megbízásos pályázat) támogatásával került sor.

Eredeti mintánkat a Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtése alapján azokból a kerületekből választottuk, ahol a veszélyeztetettként nyilvántartott tanulók száma meghaladta az összes tanuló 10%-át.

Mintaválasztásunk másik szempontja az volt, hogy kérdezzük-e ezeknek a kerületeknek azon iskoláiból kerüljenek ki, melyekben a veszélyeztetett tanulók iskolán belüli száma meghaladja az iskola összes tanulójának 10%-át.

Veszélyeztetett csoportunkhoz kontrollcsoportot illesztettünk, a következő szempontok szerint: nem, lakóköri, azonos iskola, azonos osztály (ahol lehetett), családjelleg, tanulmányi eredmény, szülők foglalkozási csoportja.

100 veszélyeztetett és 100 nem veszélyeztetett gyermek vizsgálatát terveztük. Az esetleges költözésekre, megtalálási nehézségekre, illetve válaszmegtagadásra számítva, alapmintánk a megvizsgálándók körének kétszeresét tette ki. Végül 98—98 fiatal vizsgálatát végeztük el.

Kutatásunk első fázisában elkészítettük egy félig strukturált interjú szempontrendszerét a következő témacsoportok szerint: A szülők társadalmi státusa — lakóhelyek, lakástörténet — iskola — pályaválasztás, pályaszocializáció — a beszélő viszonya szüleihez, családi légkör.

Az interjúvázlat alapján készült a magnós interjú. Mivel kutatásunk központi kérdése a veszélyeztetettként nyilvántartott fiatalok pályaszocializációjának feltárása, ezért szükségesnek láttuk, hogy ez a folyamat írásban is dokumentált legyen. Erre szolgál az adatlap, amelyet a kérdezőbiztosok az interjú elkészítése után töltöttek ki. Az adatlap a következő kérdéscsoportokat tartalmazza: jelen helyzet — pályatörténet — továbbtanulás — munkahely — elképzelések a jövőről.

Ezenkívül valamennyi vizsgálati személy kitöltötte a Super-féle munka-érték kérdőívet.

A felvételt 1984. július 1. és november 1. között végeztük el. Tekintettel arra, hogy hasonló jellegű vizsgálat nem folyt Magyarországon a 18 éves fiatalok körében, eredményeink közül fontosnak véltük a veszélyeztetett és a kontrollcsoport *szociokulturális háttérének* leírását.

Mindkét csoportnál a szülők döntő többsége fizikai dolgozó. A veszélyeztetett csoportnál azonban lényegesen magasabb a kvalifikálatlan fizikai munkát végzők aránya. Ezzel megegyeznek az iskolai végzettségre vonatkozó adataink is. Megjegyezzük azonban, hogy az azonos iskolai végzettséggel rendelkező anyák a kontrollcsoportnál inkább szellemi-adminisztratív, míg a veszélyeztetett csoportnál — főként fizikai munkát végeznek. Lényeges különbség mutatkozik abban, hogy a veszélyeztetett gyermekeknél az anyák jóval nagyobb számban nem fejezik be az általános iskolát (veszélyeztetett 17, kontroll 5 fő). Fontosnak tartjuk ezt az adatot, mert az erre vonatkozó kutatások szerint a gyermek tanulmányi előmenetelének egyik jelentős meghatározója az anyai iskolai végzettsége.

A szülők átlagos havi jövedelme mindkét csoportnál azonosnak tekinthető. Az egy főre eső jövedelmek általunk becslést értékei viszont eltérést mutatnak, ami a családnagyság különbségéből adódik.

A lakóhelyek szerinti vizsgálati mintánk egészét megközelítőleg azonos komfortfokozat és a lakótelepi lakások túlsúlya jellemzi. A lakótelepi lét veszélyeztető tényezőire az utóbbi évek gyermekvédelmi témakörben készülő tanulmányai már felhívták a figyelmet. A mi vizsgálatunk arra ad módot, hogy az azonos életfeltételek adta lehetőségek finomabb különbségeit keressük, vagyis hogy miért válik ugyanabból a környezetből az egyik gyermek veszélyeztetetté, a másik nem. Feltevésünk szerint ezek a különbségek már nem az életfeltételekből, illetve az életszínvonalból magyarázhatók (hisz ezek, mint

láttuk, családjaik esetében megközelítően azonosak), sokkal inkább az életmód különbségei által meghatározottak.

A családok belső összetételének egyik különbsége a gyermekszámban mutatkozik meg. A veszélyeztetett csoportban a háromgyermekes család dominál, míg a kontrollcsoportnál a két gyermek a leggyakoribb.

A másik lényeges különbség a két csoport között a válásokban van. Összes megkérdezettünkre vonatkozóan a szülők válási aránya az országos adatnak megfelelő. 1983-ban az 1000 házasságkötésre jutó válások száma 386,2 volt. Vizsgálatunkban 100 családból 35-ben váltak el a szülők. Igen nagy eltérés van azonban a két csoport között a válások arányát tekintve. A veszélyeztetett csoport felénél, a kontrollcsoport negyedénél történt válás. Különbség még, hogy a kontrollcsoportnál gyermekek többsége a válás után anyjával él (Magyarországon tipikusnak tekinthető válás utáni állapot), a veszélyeztetettek közül néhányan apjukkal élnek, nevelőszülők vagy rokon neveli őket.

A pályaválasztásra, továbbtanulásra vonatkozó adatok elemzése

Az egyén pályaválasztásában integrálja a közvetlen környezet és a társadalom kényszerítő erőit és személyes tapasztalatait. A választás olyan alternatívák között történik, amelyek az egyén adott mozgásterét jelentik.

A továbbtanulásra vonatkozó döntésnek az általános iskola 8. osztályában kell megtörténnie. Vizsgálati csoportunknál ez a döntés egybeesik a szakmaválasztással, így a pályaválasztás intézményes és családi előkészítésének igen nagy a jelentősége. Azt tapasztaltuk, hogy mind a veszélyeztetett csoportunknál, mind a kontrollcsoportnál a pályaválasztás előkészítésében és a döntés kialakításában, vagyis a szakmaválasztásban a családnak döntő szerepe volt (közel 50%). Az iskola és a pályaválasztási tanácsadó intézet együttesen a gyermekek egyharmada számára nyújt segítséget.

Egy adott szakma választásában lényegesnek tartjuk, hogy rendelkezett-e a gyermek megfelelő ismeretekkel, voltak-e elképzelései választott szakmájáról, továbbá hogy kényszerből kellett-e választania, vagy különböző alternatívák között mérlegelve választhatott. Összehasonlítva a két vizsgálati csoportunkat (1. táblázat), azt találtuk, hogy a veszélyeztetettek egyharmada, a kontrollcsoportba tartozók közel fele rendelkezett valamilyen ismerettel, illetve volt valamilyen elképzelése választott szakmájáról. Ezek az ismeretek az utóbbi csoportnál nagyobb arányban származnak konkrét élményekből, mint a veszélyeztetettekénél. (Kontrollcsoport: 23,4%, veszélyeztetett: 13,3%.) Érdekesnek találtuk a konkrét élményre és személyre mint ismeretforrásra vonatkozó belső megoszlást, amely szerint a veszélyeztetettek számára a személy

1. táblázat

Hogyan választott pályát?

	Veszélyeztetett		Kontroll	
	N	%	N	%
Spontán, véletlenül	17	17,4	24	24,5
Konkrét élmény	13	13,3	23	23,4
Konkrét személy	31	31,6	28	28,6
Nem volt más lehetősége	14	14,3	15	15,3
Kényszerből	11	11,2	3	3,1
Nem tudja	5	5,1	1	1,0
Nem választott	7	7,1	4	4,1
Összesen	98	100,0	98	100,0

által közvetített ismere lényegesebb, mint a kontrollcsoportnál, az élmény és a személy közel azonos arányban fordul elő.

Kérdézteteink a szakmaválasztás tekintetében mekkora mozgástérrel rendelkeznek, mekkora a számukra lehetséges *alternatívák köre*? A továbbtanulást meghatározó egyik alaptényező az általános iskolában elért tanulmányi eredmény. E tekintetben nincs szignifikáns különbség a két vizsgálati csoport között (mindössze 0,3% az eltérés a tanulmányi átlagot tekintve). Indulási feltételeik e szempont szerint majdnem azonosnak tekinthetők. A mozgástér terjedelmét meghatározhatja az a tényező, hogy az egyén az adottságainak (tanulmányi eredmény) megfelelő lehetőségek teljes körét ismeri-e vagy azoknak csak meghatározott hányadát. Ennek egyik fontos csatornája lehet a család. A család információs szintje nagymértékben befolyásolja a lehetséges alternatívák számát. Minél alacsonyabb az információs szint, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a döntés ad hoc jelleggel, véletlenül, illetve kényszerből történik (l. az 1. táblázatot).

A veszélyeztetett és a kontrollcsoport összehasonlításában figyelemre méltó adatokat kapunk, ha összevetjük, hogy az általános iskola befejezése után hol tanultak tovább, hogyan alakult a pályájuk (l. a 2. táblázatot).

2. táblázat

Hová vették fel?

	Veszélyeztetett N	%	Kontroll N	%	Azonos korosztály továbbtanulása %
Gimnázium	3	3,1	5	5,1	20,6
Szakközépiskola	18	18,4	31	31,6	25,5
Szakközépiskola	71	72,4	60	61,3	46,9
Nem tanul tovább	6	6,1	2	2,0	7,0
Összesen	98	100,0	98	100,0	100,0

A veszélyeztetettek a legalacsonyabb presztízsű iskolatípusba kerülnek, míg hasonló tanulmányi eredményű kontrolltársaik jóval nagyobb számban jutnak el a szakközépiskolákba.

Ha a veszélyeztetett és a kontrollcsoport gyerekeinek szakmaválasztási körét vesszük szemügyre, további figyelemre méltó különbséget találunk *pályaválasztási kompetenciájukban* a kontrollcsoport javára. A közel azonos tanulmányi eredmény ellenére magasabb színvonalú, változatosabb és — egy azonos időben történt országos pályapresztízs-vizsgálat adataihoz viszonyítva — magasabb presztízsű pályákra jutnak el, mint a veszélyeztetettek. Biztonságosabban igazodnak el a választási lehetőségek között, magasabb igény szintet tükröztetik választásaikban.

A veszélyeztetettek *lemorzsolódási aránya* jóval magasabb a középfokú iskoláztatás időszakában (l. a 3. táblázatot). Az összevont arány: 29,7%, ugyanaz a kontrollcsoportnál 15,3%. A kontrollcsoport tagjai közül lényegesen többen fejezik be a középfokú iskolát. A szakközépiskolákban történő lemorzsolódás országos aránya az azonos korosztálynál 20,5%. A gimnáziumok és a szakközépiskolások esetében ez a szám 12,2%.

Az iskolából történő lemorzsolódást az egyik legkarakterisztikusabban veszélyeztető tényezőként tartja számon a nemzetközi¹ és a hazai² szakirodalom.

¹Ormai Vera a TBZ keretében elvégzett vizsgálatban hasonló eredményre jutott egy alacsonyabb életkorú veszélyeztetett korcsoport vizsgálatánál.

²Rátay Csaba—Tusnád Gábor: Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtípusok kialakításával. KSH, Bp., 1985.

A vizsgálatban részt vevők pályaalakulása

	Veszélyeztetett		Kontroll	
	N	%	N	%
Elvégezte az iskolát vagy még végzi	66	67,3	81	82,7
Otthagyta és dolgozik	22	22,6	14	14,3
Otthagyta, mást tanul	2	2,0	—	—
Felvették, de el sem kezdte	5	5,1	1	1,0
Egyéb	3	3,0	2	2,0
Összesen	98	100,0	98	100,0

A veszélyeztetett gyermekek pályaszocializációjának problémáira vonatkozó diagnosztikai munkánkban is ez a szám az egyik legnagyobb figyelmet érdemlő s egyben legriasztóbb mutatója.

Megvizsgáltuk az általános és a középfokú iskola közötti iskolaváltás problémáit. Azt találtuk, hogy a veszélyeztetett gyermekek itt is jóval több nehézséggel találkoztak, mint kontrollcsoportbeli társaik.

Pályaszocializáció és deviancia

Kutatásunk egyik kulcskérdése volt a pályához való viszony, a pályával való involválódás mint reszocializációs erő lehetőségeinek keresése.

Azt kerestük, hogy milyen összefüggés található a pályához való kötődés vagy kötődéshiány és az esetleges deviáns jegyek között.

A kötődés kritériumának itt azt tekinthettük, ha a vizsgálati személy elégedettnak vallotta magát pályáján, újabb választási lehetőség esetén is ezt választaná, másoknak is ajánlaná. A pályához nem kötődő csoportba azokat soroltuk, akik elégedetleneknek vallották magukat, abbahagyták tanulmányait, vagy a szakképzettség megszerzése után elhagyták a pályát.

A pályához kötődő csoport családjában is előfordulnak deviáns jegyek (szinte kizárólag alkoholizmus) és a pályához nem kötődő csoportban is. Az utóbbinál azonban ez a szám mind a veszélyeztetett, mind a kontrollcsoportban magasabb, mint a pályához kötődő csoportnál.

Vizsgálati hipotézisünk igazolása szempontjából fontosnak tartjuk, hogy deviáns jegy egyáltalán nem fordul elő a kérdezett elégedetteknel sem a kontroll-, sem a veszélyeztetett csoportban, míg az elégedetleneknél ez a szám a veszélyeztetettek esetében 22%, a kontrollcsoportnál pedig 6,6%. Mindkét csoportnál szinte kizárólag alkoholizmust jelent a deviancia.

Összegzésül

A kutatás egy, a hazai és a nemzetközi szakirodalomban eddig nem vizsgált problémakör: a társadalmi beilleszkedés szempontjából veszélyeztetett fiatalok pályaszocializációja jellemzőinek feltárását tűzte ki célul.

A veszélyeztetett 18 évesek szociokulturális háttérének leírása néhány ponton csupán alátámasztja (a szülők iskolázottsági szintje, kereseti viszonyai, lakáskörülményei, a család nagysága, jellege) a hasonló témájú kutatások eredményeit, amelyek a szülők és gyerekeik pályája közötti hasonlóságokra mutatnak rá. Az azonos szociokulturális háttérrel rendelkező kontrollcsoport felnőtt és gyerek tagjai egyaránt bátrabbak, többet kockáztatnak, tájékozottabbak, kompetensebbek pályájuk alakításában, mint veszélyeztetett társaik. Ma-

gasabb társadalmi presztízsű pályákra jutnak el, magasabb iskolai végzettséget szereznek, miközben tanulmányi átlaguk gyakorlatilag azonosnak tekinthető. Sok esetben csak a harmadik helyen megjelölt pályaválasztási elképzelést sikerül a veszélyeztetett csoportnak elérnie, míg a kontrollcsoport tagjai bejutnak az első vagy a második helyen megjelölt iskolába.

A kontrollcsoport vizsgálatunkban felerősíti a veszélyeztetett gyerekekkel és családjukkal kapcsolatban megfogalmazott problémákat. Nyilvánvaló, hogy a veszélyeztetett gyerekek sajátos nehézségeit, hátrányos helyzetét nem lehet a család életszínvonalával és a szülők iskolázottsági színvonalával magyarázni. Azonos lakás- és jövedelmi feltételek mellett az egyik család gyermeke veszélyeztetetté válik, míg a másiké nem.

A gyermek magatartásának problémái karakterisztikus tünetként tartoznak hozzá a veszélyeztetett kategória jellemzőihez a mi vizsgálatunkban is. A pályaszocializáció szempontjából azt tekintjük jellemzőnek, hogy a veszélyeztetett családok saját pályájuk és gyermekeik pályája alakításában egyaránt bátorítalanul, erőtlentül, inkompetensen működnek, nem tudnak a gyerek mögött állni, igény szintjük, követelményeik, biztatásai vagy ellenőrzéseik határozott megfogalmazásával.

Mind ezt csak a gyermekekkel folytatott interjúkból tudjuk. A családokat külön nem vizsgáltuk. A pályaszocializáció témakörére szűkítve vizsgálódásainkat nyilvánvaló azonban, hogy itt egy olyan nehézséggel kell a veszélyeztetett gyermekeknek megküzdeniük, amely meghaladja erejüket és szükségessé teszi az intézményes prevenciót és az intézményesen megszervezett segítségnyújtást.

A kontrollcsoport tagjai az általános iskola befejezése után is másként tudnak élni az azonos lehetőségekkel. A veszélyeztetett csoport számára nagyobb nehézséget okoz az iskolaváltás, több konfliktust, sikertelenséget élnek át, mint kontrolltársaik, és lényegesen nagyobb arányban morzsolódnak le a középfokú szakképzésből, mint a kontrollcsoport.

A lemorzsolódást veszélyeztető tényezőként ismeri a hazai és a nemzetközi szakirodalom. A mi vizsgálati eredményeink is megegyeznek ezzel, miközben azt is tapasztaltuk az interjúk mélyebb elemzése alapján, hogy a lemorzsolódás lehet a kényszerpálya (korrigálásának fontos eszköze azok esetében, akik a 8. osztály befejezése után kényszerből elfogadták a harmadik választásként adódó — rendkívül szűkös — lehetőségek valamelyikét.

A veszélyeztetett gyermekek között lényegesen magasabb a szakképzettiséggel nem rendelkezők, a „csak” dolgozók aránya, mint kontrollcsoportbeli társaik között. Korábban kényszerülnek felnőtt életvitelre, korábban veszítik el a tanulói életforma védettségét(?), mint társaik. Ebben szintén van veszélyeztető tényező, ugyanakkor felismerhető a pozitív életalakítási lehetőség is. Az iskola ugyanis a veszélyeztetett gyermekek számára — az interjúk tanúságai szerint — már hétéves koruktól kezdve legnagyobb részt tanulmányi kudarcok sorozata. Ez folytatódik sok esetben a szakképzés elméleti óráin is. A munkában azonban megnyílik egy másfajta lehetőség. Ezek a gyerekek olyan alkalmazkodóképességgel rendelkeznek, mondhatnánk: „hétköznapi tudással”, amelyet nem az iskola, hanem életkörülményeik alakítottak ki. Ezzel boldogulni lehet a mindennapi munkában. Emellett jó néhányan közülük a munkahelyen találják meg azt a valamilyen szinten védelmet nyújtó emberi háttérrel, amelyet a családban és az iskolában hiába kerestek.

Vizsgálati eredményeink között a leginkább figyelemre méltónak azokat tekintjük, amelyek azt jelzik, hogy a veszélyeztetettség nem szükségképpen érvényesül a gyermekek pályához való viszonyában. Erre vonatkoznak azok a vizsgálati adatok, amelyek a pályával való elégedettség és a veszélyeztetettség

összefüggését jelölik. Ezek szerint a pályával való elégedettség vagy elégedetlenség független a veszélyeztetettség általános iskolai besorolásától. A veszélyeztetettek éppúgy eljuthatnak a pályával való elégedettség szintjére, mint a nem veszélyeztetettek, s ez lehetséges akkor is, ha valakinek nincs szakképzettsége, csak megtalálja a számára megfelelő tevékenységet és munkatársi közösséget.

Kutatásunkban azokat a pályaszocializációs feltételeket kerestük, amelyek a társadalmi beilleszkedés szempontjából veszélyeztetett ifjúsági rétegek számára a beilleszkedési zavarok megelőzésének lehetőségét jelenthetik. Eddigi eredményeink alapján megfogalmazható, hogy a megfelelően átélt tevékenység, a pályával való involválódás magában rejtí a személyiség stabilizálódásának, a társadalmi beilleszkedés elősegítésének egyik lehetőségét. Ezt a tendenciát támasztják alá a pályával való elégedettség és a deviancia összefüggését bemutató eredményeink is.

Tudatában vagyunk annak, hogy ezek az eredmények szűkebb rétegüket jól reprezentáló, de kis létszámú csoport vizsgálatából származnak. Ezért eredményeinket csupán tendenciáknak, lehetőségeknek tekinthetjük. Mégis fontosnak tartjuk, hogy elemzéseinket a meglévő interjúk alapján tovább folytassuk, s a pályához erősen kötődő és egyáltalán nem kötődő csoportot újra megkeresve, az eddigieket tovább mélyítő pszichológiai vizsgálatokkal jussunk még közelebb a pályaszocializációban rejlő reszocializációs tartaléke energiák feltáráshoz.